

Kültürel Alana Bir Yaşam Boyu Öğrenme Mecrası Olarak Bakmak

Perihan Tutar¹

Yaşam boyu öğrenmenin hümanist perspektifi yaşam genişliğinde ve sürecinde öğrenmenin her türünü içeren, bireylerin ve toplumun bütün yanlarıyla gelişimini destekleyen eşitlikçi bir anlayıştan doğmuştur. Bu bakımdan yaşam boyu öğrenme, çok disiplinli bir öğrenme alanı ve kültürel alan da bu disiplinlerden en geniş mecraya ve erişim fırsatına sahip olan disiplinlerden biridir.

Kültürel alan, ekonomik ve sosyal tüm kültürel faaliyetleri kapsayan bir etki alanı olarak tanımlanabilir. Kültürel alandaki öğrenme fırsatları, toplumdaki tüm bireylerin kültürel yetkinlik kazanması ve kültürel katılım yaşam boyu öğrenmeyle yakından ilişkilidir. Kültürel katılım, kültürel ürün ve süreçlerin üretiminde ve kullanımında bireylerin ve grupların faaliyetlerini ifade etmek için bir şemsiye terim olarak tanımlanmaktadır (Murray, 2005). UNESCO (2012: 51), kültürel katılımı bireylerin bilgi ve kültür kapasitelerini ve sermayelerini arttırmaya, kimliklerini tanımlamaya yardımcı olan ve/veya kişisel ifadeye izin veren herhangi bir faaliyete katılım olarak tanımlamıştır. Bu tür faaliyetler, formel ya da enformel yolla, aktif ya da pasif bir çok biçimde olabilir. Sanatsal bir uğraşı, kültürel bir organizasyon için gönüllü olmak, film izlemek, kitap okumak, bir müzeyi, miras alanını veya kütüphaneyi ziyaret etmek, bir konsere, tiyatroya veya dans performansına katılmak ve hatta televizyonda kültürel bir programı izlemek, insanların kültürel katılım yollarından sadece bazılarıdır.

Kültürel katılımın ve yetkinliğin edinilmesi-

¹ Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü, peri.tutar@gmail.com

ni sağlayan toplumsal koşulların analizinde, Bourdieu sosyolojisinde toplumsal tabakalaşma yaklaşımı bağlamında geliştirilen kavram setlerinden olan kültürel sermaye ve habitus kavramları kilit rol oynamaktadır. Bourdieu'ya göre, sınıfsal farklılıklar ekonomik eşitsizliklerin yanında bireylerin ve grupların toplam sermaye hacmi içerisinde yer alan kültürel sermaye miktarı ve habituslarıyla yakından ilgilidir. Aile ve eğitim yoluyla edinilen kültürel sermayenin hacmi çeşitli sınıfsal uzamlarda farklı olduğu için kültürel yetkinlik, ilgi ve katılım buna paralel olarak değişir. Bu açıdan bakıldığında, toplumsal uzamın çeşitli katmanlarına kültürel pratikleri ve tüketim alışkanlıkları açısından da homojen olan sınıflar yerleşir. Her sınıf, eyleycilerin bedenine işlemiş olan koşullandırmalar dayatarak kendi sınıf habitusunu oluşturur. Bourdieu, böylelikle toplam sermaye hacmindeki farklılıkların yaşam tarzlarına etkisini ve kültürel tüketimin toplumsal sınıf koşullarıyla bağlantısını açığa çıkartır (Bourdieu, 2015). Örneğin müziğin sadece dinlenilmeyip icra edildiği bir aile içine doğan, erken yaşta müzik aleti çalmaya başlayan, konserlere gitme imkânı olan birinin müzikle daha yakın bağ kurma olasılığı daha yüksektir. Hem ekonomik hem kültürel sermaye gerektiren bu etkinliklere ulaşmak için halk sınıfları ve orta sınıf kökenli olanların egemen sınıftan olanlar kadar yüksek şansı yoktur (Bourdieu, 2015:119). Kapitalizm öncesi dönemlerde sanat egemen güçlere tanınmış bir ayrıcalık olmaktan çıkmış gibi görünse de, hala toplumun her kesimi sanat ürünlerine ulaşmak ve sanatsal etkinliklere katılmak konusunda eşit fırsatlara sahip değildir. Teorik olarak eşitlik sunan kapitalist sistemde, sanatsal faaliyetlere erişim ekonomik ve toplumsal ilişkilere bağlıdır (Kurt, 2009:66). Kültürel pratikler, açık bir biçimde sınıf, ırk, toplumsal cinsiyet vb. toplumsal güç ilişkileriyle beraber ortaya çıkarlar. Bu yüzden politiktirler (Tomlinson, 2017). Özellikle sanatsal konularda kültür kazanma süreci yavaş işlediği için, toplumsal konum ve öğrenim durumuna bağlı olarak kültüre erişme sürecinin geçmişi kültürel katılımında farklılıklar yaratır (Bourdieu ve Darbel, 2017:37). Bourdieu (2015:136-150), klasik müzik, caz, tiyatro,

sinema gibi kültürel tüketimin özgün yetkinlik olarak nitelediği pek çok boyutunun edinilmesini, kullanılmasını ve değerlendirilmesini aile, okul veya iş hayatı gibi farklı alanlarda sunulan imkânlarla ilişkilendirir. Bu yetkinliklerin edinilmesi, bireylerin teşvik edilme ve özendirilme düzeylerine bağlıdır. Bourdieu'ya göre, estetik yargı bireyin kendine has duyarlılıklarından ve yetilerinden ziyade sınıfsal terbiye ve eğitimden kaynaklanır. Bourdieu, Kant'ın "Güzel, evrensel olarak keyif verendir." iddiasına, sanatın kıymetini bilmenin evrensel ve doğuştan olmadığını öne sürerek itiraz eder. Bireylerin sanatla olan ilişkileri gibi estetik yargıları da kültürel sermaye hacimlerine göre değişmektedir. Jourdain and Naulin(2016:85) bunu güzel bir analogjiyle açıklamaktadır: "Egemen sınıfın doğal zevk ideolojisi eğitim alanındaki yetenek ideolojisinin kültürel alandaki ikizidir."

Kültürel katılımın sağlanmasında, devletlerin kültür politikalarının demokratik, eşitlikçi ve katılımcı bir yaklaşımla ele alınması, kültürel üretimi ve tüketimi teşvik etmeye yönelik olması önem taşımaktadır. Tüm yurttaşların özgürce ve kendi tanımladığı koşullar içerisinde kültürel üretime katkıda bulunmasına ve üretilmiş kültürden yararlanabilmesine olanak sağlamak sosyal demokrasinin bir gereğidir (Karakuş, 2013). Devlet, gerek yurttaşların kültür yaşamına katılma özgürlüğünü tanıyarak gerekse onlardan yararlanma olanaklarını sağlayarak bu gerekliliği yerine getirebilir.

Türkiye'de devletin kültür politikasında, siyasi erki elinde bulunduran hükümetlerin ideolojik yaklaşımına göre çeşitli dönemlerde değişiklikler yaşanmaktadır. Nitekim birbirinden farklı siyasal yaklaşımlara sahip iktidarların kültür politikası uygulamaları, kültür politikalarının oldukça farklı hatta çelişik biçimde ele alındığını göstermektedir (Kongar, 2003). Türkiye'nin kültür politikaları, 1980'li yılların öncesi ve sonrası şeklinde iki hatta değerlendirilebilir. Kültür politikalarında 1980'lere dek, kamucu yaklaşım hâkim olmuştur. 1980 sonrasında ise, özel sektör bu alanda aktör olmaya ve kültür sanat alanı piyasa dinamiklerinin etkisi altına

girmeye başlamıştır. Bu dönüşüm kültür ve sanatın anlamını da, kültür endüstrisinin koşullarına uyum sağlamak zorunda olan metalara dönüştürmüştür (Kösemen, 2010:217-218). Bu dönemde, Kültür Bakanlığının Turizm Bakanlığıyla birleştirilmesi kültürün ekonomik getiri bağlamında ele alındığını göstermek bakımından manidardır (Çalışlar, 1993).

Kültür politikalarının tarihsel süreçte Türkiye'nin ekonomi politik dönüşüm süreçleriyle eşgüdümlü olarak ilerletildiği söylenebilir. 1980 sonrasında Türkiye'deki neoliberal ekonomi politik dönüşüm, kültür sanat alanında da piyasalaştırma ve muhafazakârlaştırma boyutlarıyla kendini göstermiştir. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında nasıl kapitalist gelişme devletçilik eliyle yöndendirilmeye çalışılmışsa, sanatsal-kültürel yaşam da yine devletçilik eliyle geliştirilmeye ve yönlendirilmeye çalışılmıştır. Bugün nasıl devletçilik kapitalizmden elini çekmeye başlamış, onun yerini liberalizm almışsa, sanatsal-kültürel yaşamda da devletçiliğin etkinliği ve yol göstericiliği gitgide ortadan kalkarak, yerini özel teşebbüsçülüğe bırakmıştır (Çalışlar, 1993). Yeni kurulan Cumhuriyet için kültür ve sanat, toplumu bütünleştirici, homojenleştirici ve eğitici bir rol üstlenmişti; 1980'lerden itibaren kültür ve sanat faaliyetleri, özel sektör girişimcileri için de ortadaki kâr amacını görünmez kılan, kurum faaliyetlerinin meşruiyetini sağlayan ve kurumları "sorumlu", sahiplerini "filantropist ya da hayırsever" yapan bir işlevsellğe kavuşturulmuştur (Kösemen, 2010:218). Türkiye Cumhuriyeti'nin mimarı olan Atatürk, Türkiye'yi kurarken kültür ve sanata ayrı bir önem vermiştir (And, 1981:15). Ancak Türkiye'de özellikle çok partili yaşama geçildikten bu yana kültür politikası ve kültürel gelişim hiçbir zaman yeterli gündem olmamıştır. Cumhuriyet döneminin oluşturduğu destek politikası kısmen devam ettirilmiş olsa da, insan ve para kaynakları, yaratıcılığın ve katılımın geliştirilmesi, özgürlüklerin korunması ve geliştirilmesi bakımından istenilen hedeflere varılamamıştır (Kongar, 2003). 1980'lerde askeri darbe sonrasında, düşünce özgürlüğünün kısıtlanması, kitapların toplatılması ve yasaklanması vb. du-

rumlar ülkenin kültürel gelişimine ket vurmuştur. Bu dönemin baskıcı siyasal iklimi tüketim kapitalizmiyle birleşince ülkede okuryazarlığın ve sanatın gözden düşürüldüğü, antientelektüel bir ilkim hâkim olmaya başlamıştır (Işık, 2014:33). Ayrıca, Türk-İslam sentezi ideolojik olarak hâkim olmuş, millî ve manevi değerlerin benimsetilmesi kültür politikasının en baskın amacı olmaya başlamıştır. Bu muhafazakârlaştırma politikası, neoliberalizmi destekleyen yeni sağ fikirlerin piyasalaştırmaya paralel yürüttükleri kültürel dönüşümün diğer sacayağı olarak görülebilir. Bu dönemde Türkiye'nin kültür politikaları, tarihi, mirası ve geleneksel biçimleri korumak üzerine yoğunlaşmıştır (İnci, 2011:51). Kültür sanat alanı çağdaş bir yaklaşımla ele alınmamış, tutarlı ve sürekli bir kültür politikası izlenmemiş ve bu alana yeteri kadar kaynak aktarılmamıştır. Beş Yıllık Kalkınma Planları'nın tamamında, kültürel ve sanatsal alana ilişkin politika kararlarına yer verilmişse de bunlar uygulamaya büyük oranda geçirilmemiş ve planlarda bu konunun ele alınışı yetersiz kalmıştır. Cumhuriyet tarihi boyunca, Türkiye'nin kültür hayatına yön veren yazılı bir kültür politikası olmaması (Ada, 2011) kültür sanat alanını rotasız bırakmıştır. Diğer yandan, Türkiye'de kültür ve sanat alanının en yetkili kurumu olan Kültür Bakanlığının kurumsallaşma tarihindeki süreksizlik, kültür ve sanat konularının hükümetlerce çok önemsenmemesi bu alanda ciddi bir yoksunluk yaratmıştır.

Kültürel katılımdan bahsederken, altyapıdan (müze ve salon sayıları vb.), kültür arzından (sergilenen oyunlar, filmler vb.), arzın kullanımından (seyirci sayıları, müze ziyaretçi sayıları vb.), tüketim tercihleri ve boş zaman geçirme alışkanlıklarından da bahsetmek gerekir (Kutlu ve Aksoy, 2011:106). Yurttaşların kültürel katılımını sağlayacak koşulların yaratılması devletin sorumluluğundadır (Erder, 2003). Kültür ve sanatın her dalında bilgi edinme, yaratma, katılım ve yararlanma kültürel alandaki olanakların iyi düzenlenmesiyle mümkün olabilir (Şenlik, 1981:117).

Türkiye'nin kültürel alandaki altyapısına ilişkin

nicel veriler ülkemizde sanatın yerinin dar olduğunu göstermektedir. Türkiye'de kültürel alanda altyapı yetersizliğine bağlı olarak, kültürel üretim sınırlı kalmaktadır (Karakaş, 2003). Üstelik bölgeler arasında kültürel altyapı, kültür arzı ve arzın kullanımı açısından eşitsizlikler bulunmaktadır. Kültürel olanaklar, İstanbul başta olmak üzere birkaç büyük kentte yoğunlaşmıştır. İstanbul, hem kültürel üretim hem de tüketim bakımından dinamik bir altyapıya ve büyük bir potansiyele sahiptir. Ancak diğer kentlerin, bu çeşitlilik ve tüketim bakımından imkânları sınırlıdır (Kutlu ve Aksoy, 2011). Kültür sanat alanındaki kurumlar ülke geneline eşit dağılmadığı için, vatandaşlar bu kurumlara erişememektedir. Dolayısıyla vatandaşlarla kültür sanat kurumları arasında organik bir bağ kurulamamaktadır (Şenlik, 1981). Bu bağın kurulması kültür ve sanat alanında halkın eşit yetişme, yaratma ve yararlanma olanaklarına sahip olmasıyla mümkün olabilir (Canak, 1981:131). Ancak Türkiye'nin tiyatro, sinema, opera ve bale gibi gösteri sanatlarında gerek sergilenen oyun, film, gösteri sayısı gerekse salon sayısı bakımından yetersiz olan imkânlarında bölgeler arasında uçurum bulunmaktadır. Şüphesiz bu alandaki yetersizliklerin kaynağında, bir yaklaşım olarak Cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki çağdaş – Batılı sanatlara verilen önemin sürekliliğinin sağlanamaması vardır. Nitekim Türkiye'de Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bütçeden ayrılan payın her dönem %1'in altında kalmış olması da, kültüre verilen önemi ve değeri yansıtmaktadır. Üstelik bu pay da kendi içerisinde ikiye bölündüğünde, kültür sanata yönelik ekonomik payın düşüklüğü daha anlaşılır olmaktadır.

Kültür politikalarının yarattığı bu koşullarda kültürel katılıma ilişkin veriler şaşırtmamaktadır. Türkiye'de toplam nüfusa oranla bakıldığında, gösteri sanatlarına olan ilgi oldukça düşüktür. Örneğin tiyatro seyircisi nüfusun %9'una; opera ve bale seyircisi binde 3'üne denk düşmektedir. Kültür ve sanat alanındaki çalışmalar, gösteri sanatları izleyicilerinin büyük çoğunluğunun eğitim başta olmak üzere meslek ve gelir bakımından elit kesimden oluştuğunu ve toplum genelini içermediğini ortaya koymaktadır

(Büyükyazıcı, 2016). Bu bakımdan ülkemizde kültür politikaları demokratikliği açısından eleştirilebilir. Gösteri sanatlarında, erişim imkânı en geniş ve izleyici sayısı bakımından en popüler olan tür ise sinemadır. Ancak altyapısal açıdan bakıldığında, sinemada da salon ve koltuk sayılarının yetersizliği görünür olmaktadır. Ayrıca Türkiye’deki sinema seyircisinin de beklenen sayıda olmadığı söylenebilir. Türkiye, sinemada kişi başına 0,8 bilet ortalamasıyla Avrupa’da 29’uncu sırada yer almaktadır (Vitrinel, 2008). Diğer yandan en çok izlenen filmlerin türleri, sinemanın kültürel sermayeyle ilişkisini analiz etmeyi zorlaştırmaktadır. Zira sinema, kültür endüstrisinin kâr anlayışıyla sanatsal ürünleri metalaştırdığı en belirgin alanlardan biridir. Nitekim Türkiye’de sinemada kaba güldürü yerli filmlerinin en çok izlenen yapımlarda ilk sıralarda yer alması bunun örneklerindedir. Dolayısıyla metalaşmış olan bu ve benzeri kültürel ürünler, bireylerin ve toplumların gelişimine dokunacak nitelikten uzaklaşmaktadır. Adorno’nun (2007) kültür endüstrisinin sanatı metalaştırdığı, sanatsal değerini yok ettiği ve piyasanın güdümüne soktuğu önermesinin en belirgin örneği sinemada görülmektedir.

Kültürel katılımın analizinde bir diğer önemli veriyi hanehalkı kültür harcamaları sağlamaktadır. Hanehalkı kültür harcamalarının dağılımında, televizyon hizmetlerine toplam kültür harcamalarının yaklaşık %43’ünün aktarıldığı görülmektedir. Bu da Türkiye’de televizyonun başat “kültür enstrümanı” olduğu anlamına gelmektedir. Buna karşın, hanehalkı kültür harcamalarında kitap, gazete ve dergiler %16,50; sinema, tiyatro ve konserler ise yaklaşık %6 oranında paya sahiptir (TÜİK, 2018). Ülkemizin kültürel ürünlere talep konusunda yeteri kadar gelişmemiş olduğu görülmektedir (Enlil ve diğerleri, 2011). İPSOS’un (2018) araştırmasına göre, Türkiye’de nüfusun %35’i hiç kitap okumamakta ve %44’ü sinemaya hiç gitmemektedir. Hayatı boyunca hiç konser, tiyatro veya opera izlemeyenlerin oranı ise %64’tür. Araştırmaya göre, nüfusun %72’si boş vakitlerini alışveriş merkezinde geçirmektedir. En sık yapılan aktivitelerin başında televizyon izlemek

gelmektedir. Her gün televizyon izleyenlerin oranı %83 olarak görülmektedir. TÜİK 2016 verilerine göre, ülkemizde günlük televizyon izleme süresi ortalama 6 saattir. Bu durumda, televizyonun boş zaman değerlendirmedeki egemenliğine yol açan maddi, çevresel ve politik koşulların tartışmaya dâhil olması gerekmektedir. Çünkü televizyon toplumun kültürel ve siyasal yaşamında derin izler bırakmaktadır (Erder, 2003). Televizyon, internet, vb. teknolojilerin yaygınlaşmasıyla öğrenme ve bilgi edinme alışkanlıkları da değişmiştir (Işık, 2014:45). Televizyon, kalıcı değerler yerine hızlı değişimi empoze eden bir ekran yoluyla okuyan, yazan, düşünen ve üreten insanın önünde bir engel olarak görülebilir. Televizyonun ürettiği şey, tüketim dayalı bir kitle kültürüdür (Karakaş, 2003). Kapitalist sistemde üretilen kültür ürünleri, insanlık için anlam üretmekten ziyade egemen sisteminin çıkarlarına hizmet edecek biçimde üretilmektedir (Adorno, 2007; Kara, 2014; Kurt, 2009). Kültür endüstrisi ve kitle iletişim araçları, kültür emperyalizminin küresel çaplı kuşatmasındaki en önemli araçlarındandır (Çalışlar, 1992). Türkiye’nin televizyonla olan sıkı ilişkisi de, kültürel bakımdan bu hegemonyanın ne denli etkisinde olduğuna işaret eden anlamlı bir göstergedir. Kapitalizme eklenmiş olan kültür endüstrisi, edilgen, atomize, kimliklerine yabancılaşmış ve yalnızlaşmış insanlardan oluşan kitle toplumunu yaratmaktadır (Özkul, 2013:53-54). Diğer yandan, Türkiye’deki gazete ve dergi sayıları ile tirajları; müze, halk kütüphanesi ve kişi başına düşen kitap sayısı kültürel alandaki kısırlığı sergilemektedir. Özetle, Türkiye’de kültürel alanın öğrenme kültürünün yaygınlaşmasını sağlayabilecek olanak ve araçlar sunmaktan uzak olduğu söylenebilir. Gerek ülkemizdeki kültürel altyapı yetersizliği gerekse kültürel sermayenin düşüklüğü kültürel katılımın önündeki engellerdir. Bu koşulların yeniden üretimindeyse kültür politikaları başrolü oynamaktadır. Yaşam boyu öğrenme için zengin içerikler sunan ve bir insan hakkı olan kültürel katılımı sağlamak için çeşitli kültür eşitsizliklerini, toplumsal ve bölgesel eşitsizlikleri ortadan kaldırmak gerekir (And, 1981). Çünkü kültür ve sanat; yaşama ilişkin en incelikli öğretileri

sunan, yaşam kavrayışını derinleştiren ve geliştiren bir alan olarak yaşam boyu öğrenme için sonsuz bir kaynaktır.

Kaynakça

- Ada, S. (2011). Kültür Politikamız: Yeni Gelişmeler, Yeni Eğilimler. S. Ada (Ed.), Sivil Toplum Gözüyle Türkiye Kültür Politikası Raporu. (ss. 35-42). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Adorno, T. W., (2007). Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi. (N. Ülner, M. Tüzel, E. Gen, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bourdieu, P. (2015). Ayrım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi. (D. F. Şannanve A. G. Berkurt Çev.), Ankara: Heretik Yayınları.
- Bourdieu, P. ve Darbel, A. (2017). Sanat Sevdası: Avrupa Sanat Müzeleri ve Ziyaretçi Kitlesi. İstanbul: Metis Yayınları.
- Büyükyazıcı, D. (2016). Kültür ve Sanat Ekonomisi Kapsamında Talep Analizleri Yardımı İle Kültür Politikasına Teorik Yaklaşım: Türkiye Örneği. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi, 1(1), 71-83. doi: 10.21733/IBAD.13
- Canak, E. (1981). Kültürel Etkinlikler ve Büyük Kuruluşlar. (ss: 131-170), (M. And, E. Şenlik ve E. Canak, Düz.). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çalışlar, A. (1992, 6 Nisan). Kitle Kültürüne Bakış. Halk Sahnesi Oyuncuları. Erişim adresi: <http://www.halksahnesi.org/1992/04/06/kitle-kulturune-bakis-aziz-calislari/>
- Çalışlar, A. (1993, 6 Nisan). Sanatsal Kültür Bunalımı. Halk Sahnesi Oyuncuları. Erişim adresi: <http://www.halksahnesi.org/1993/04/06/sanatsal-kultur-bunalimi-aziz-calislari/>
- Enlil, Z., Uşakierali, C., Dinçer, İ., Evren, Y., Dervişoğlu Okandan, G., ... Kozaman Som S., (2011). Kültür Endüstrileri. S. Ada (Ed.), Sivil Toplum Gözüyle Türkiye Kültür Politikası Raporu (ss. 87-103). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Erder, N. (2003). Kültürel Gelişme ve Devlet. İçinde: Türkiye'de Kültür Politikaları (2. Basım) (s. 89-115). İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Işık, S.Y. (2014). 2000'lerde Öğretmenler ve Antientelektüalizm. A. Yıldız (Hazırlayan), İdealist Öğretmenden Sınava Hazırlayıcı Teknisyene Öğretmenliğin Dönüşümü (ss.27-55). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- İnci, A. (2011). Günümüz Türkiye'sinde Kültür Politikaları: Giriş ve Genel Bakış. S. Ada (Ed.), Sivil Toplum Gözüyle Türkiye Kültür Politikası Raporu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Jourdain, A. Ve Naulin, S. (2016). Pierre Bourdieu'nün Kuramı ve Sosyolojik Kullanımları, (Ö. Elitez, Çev.). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Kara, T. (2014). Kültür Endüstrisi Kavramı Çerçevesinde Medya Ürünleri: Eleştirel Yaklaşım. The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication – TOJDAC. 4(1), 51-60. doi: 10.7456/10401100/006
- Karakas, E. (2003). Yaratıcılık ve Kültür Yaşamına Katılım. İçinde: Türkiye'de Kültür Politikaları (2. Basım) (s. 65-72), İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Kongar, E. (2003). Kültür Politikalarının Kalkınma Stratejisindeki Yeri. İçinde: Türkiye'de Kültür Politikaları (2. Basım) (s. 51-63). İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Kösemen, İ. B. (2010). Sosyal Sermaye Kuramı Çerçevesinde Türkiye'de Özel Sektörün Kültür ve Sanat Yatırımları (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.
- Kurt, A.Y. (2009). Adorno ve Horkheimer'in Kültür Endüstrisi Eleştirisi Üzerine Bir İnceleme (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.
- Kutlu, Ü.Z., ve Aksoy, A. (2011). Kültürel Hakları Kültürel Çeşitlilik ve Katılımcı Kültür Politikaları. S. Ada (Ed.), Sivil Toplum Gözüyle Türkiye Kültür Politikası Raporu (ss. 105-112), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Murray, C. (2005). Cultural Participation: A Fuzzy Cultural Policy Paradigm. In C. Andrew, M. Gattinger, M. S. Jeannotte and W. Straw (Eds.). Accounting for Culture: Thinking Through Cultural Citizenship (s. 32-52). Ottawa: University of Ottawa Press.
- Özkul, O. (2013). Kültür ve Küreselleşme (2. Baskı). İstanbul: Açılım Kitap.
- Şenlik, E. (1981). Kültürel Etkinlikler ve Büyük Kuruluşlar. (ss: 91-117), (M. And, E. Şenlik ve E. Canak, Düz.). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- UNESCO (2012). Measuring Cultural Participation: 2009 Framework for Cultural Statistics Handbook No. 2, UNESCO Institute for Statistics, Montreal, Quebec.